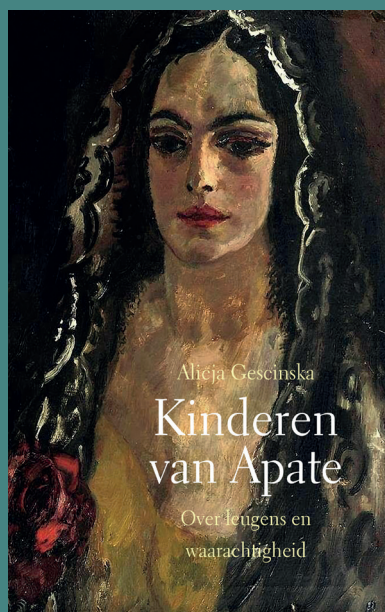

Leeswijzer

Filosofie

Kinderen van Apate

Alicja Gescinska

 senia

Leeswijzer

Kinderen van Apate

Alicja Gescinska

Colofon

Auteur: Alicja Gescinska
Titel: Kinderen van Apate
Uitgever: Lemniscaat, Rotterdam, 2020
Gebruikte uitgave: 1^e druk 2020
Eerste uitgave: 2020
ISBN: 9789047712442
Genre / thema: Ethiek, Politiek en samenleving

Auteur leeswijzer: Sybolt Friso ©
Uitgever leeswijzer: Stichting Senia, 2020
Senia-nummer: Fi20-07
Versiedatum: Maart 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting Senia.

Boekbespreking en gesprekshandleiding

Alicja Gescinska- *Kinderen van Apate*

INLEIDING EN SCHRIJVER

In 2020 is 'Het uur van de waarheid' het thema van de Maand van de Filosofie. Dit is niet zonder reden: 'waarheid' is een basisbegrip voor de filosoof. Filosofie (of wijsbegeerte) is immers vrij letterlijk te begrijpen als de liefde (*philo*, Oudgrieks voor 'liefhebbend') voor de wijsheid (*sophia* in het Oudgrieks). En voor het verkrijgen van wijsheid, moeten we weten wat waarheid is. De studie naar waarheid is zodoende een essentiële filosofische studie.

Iedereen heeft wel een alledaags begrip bij het woord 'waarheid', maar voor wie zich begeeft in een filosofisch studie naar dit basisbegrip, lijkt het lijstje met filosofische vragen al snel eindeloos. Hoe vinden we de waarheid? Wie of wat heeft de waarheid in pacht en bepaalt wat waar is? En wie bepaalt *dat* eigenlijk? Wat is de rol van liegen, bedriegen en onwaarheden in ons dagelijks leven? Wat *is* de waarheid eigenlijk? Kunnen we wel spreken van 'de' waarheid?

Vandaag de dag lijkt de filosofische studie naar het begrip 'waarheid' relevanter dan ooit. In de tijden waarin we leven, veelal gekenmerkt door termen als *post-truth*, *fake news* en *alternative facts*, lijkt het antwoord op de bovenstaande vragen immers lang niet altijd even duidelijk. In onze tijden van nepnieuws en alternatieve feiten lijkt de waarheid daarmee uit het zicht te zijn verdwenen. Politici winnen verkiezingen op basis van leugenachtige campagnes, complottheorieën die officiële verklaringen van de wetenschappelijke en politieke autoriteiten tegenspreken worden steeds populairder, en iedereen lijkt alles alsmaar 'beter te weten' dan de ander. Ondanks ons alledaagse begrip van 'de waarheid', lijken we totaal géén grip te hebben op deze alledaagse problematiek met betrekking tot de waarheid.

De Pools-Belgische filosofe Alicja Gescinska schreef het essay van deze maand over precies deze problematiek. Binnen haar carrière als filosoof heeft Gescinska zich beziggehouden met een heel scala aan wijsgerige onderwerpen. Zo heeft ze moraalwetenschappen gestudeerd, heeft ze veelvuldig geschreven over vrijheid, heeft ze aan de universiteit gewerkt binnen de politieke filosofie en heeft ze die onderwerpen gecombineerd met een interesse in religie. Tijdens en vooral na haar academische carrière als filosoof is Gescinska constant maatschappelijk betrokken geweest. Haar filosofische onderwerpen zijn veelal publieksgericht en staan daartoe in direct contact met het sociale leven van alledag. Immers, vragen over politiek, ethiek, religie en vrijheid zijn direct gerelateerd aan zowel het politieke als het publieke maatschappelijk debat.

Al deze filosofische bagage komt nadrukkelijk naar voren in dit essay. Gescinska doet een poging om de hedendaagse problematiek omtrent de waarheid te begrijpen vanuit een uniek filosofisch perspectief met een nadrukkelijke focus op morele, politieke en sociale factoren. *Kinderen van Apate* is een publiek-filosofisch werk voor de

maatschappelijk betrokken en kritische lezer. Het zet aan tot nadenken en kritisch reflecteren: over onze maatschappij, over de politiek, over de ander, en alles dat vormgeeft aan het publieke leven van vandaag de dag. Niet in de laatste plaats zet het aan tot een kritische reflectie over onszelf.

SAMENVATTING VAN DE INHOUD

Hoofdstuk 1: Een tijdperk van Apate

Post-truth

Gescinska typeert onze tijden als een tijdperk van 'waarheidsontwaarding'. Hiermee bedoelt Gescinska dat de waarheid een steeds minder belangrijke rol lijkt te spelen in ons hedendaagse publieke en politieke debat, waarmee ze haar waarde verliest. In plaats daarvan staat ons publieke en politieke debat steeds vaker in het teken van liegen en onwaarheden, waardoor men regelmatig stelt dat we leven in een *post-truth*-tijdperk. Hiermee typeert men onze tijd vrij letterlijk als de tijd waarin de waarheid verdwenen is.

Gescinska betwijfelt echter of deze prominentie van de leugen en onwaarheid wel zo typerend is voor óns tijdperk. Immers, de oude Grieken spraken al van Apate: de godin van de misleiding. Aan de hand van meerdere voorbeelden uit de geschiedenis waarin leugenachtigheid en bedrog de boventoon voert, toont Gescinska aan dat Apate altijd al onder de mensen is geweest. Sterker nog: de mens is altijd een kind van Apate geweest.

Tegelijkertijd valt het niet te ontkennen dat de term *post-truth* iets specifiek zegt over onze tijd. Dat wil zeggen: wanneer een tijdperk de geschiedenisboeken in gaat onder één bepaalde noemer (zoals 'de middeleeuwen' of 'de Verlichting'), is dat altijd generaliserend en nooit helemaal accuraat, maar tegelijkertijd zegt het ook wel *iets* over het betreffende tijdperk. Het feit dat we de term *post-truth* vaak tegenkomen en gebruiken in het dagelijks leven, drukt bijvoorbeeld uit hoe wijzelf over deze tijd nadenken, en ook dat heeft een waarde.

Daarnaast heeft de term een tegenstrijdig karakter. Ook al zouden we vinden dat de term ongeschikt is om onze tijd mee te typeren, zou de term juist heel geschikt zijn. Immers, gegeven dat we in een tijd leven waarin de waarheid verdwenen is, zou het dan niet toepasselijk zijn om dit uit te drukken met een onware term?

Postmodernisme

Ook al is liegen, bedriegen en onwaarheid van alle tijden, er spelen vandaag de dag ook duidelijk ontwikkelingen die alleen kenmerkend zijn voor onze tijd. Recente technologische ontwikkelingen zoals het internet zorgen bijvoorbeeld voor meer desinformatie én een snellere verspreiding daarvan. Maar het lijkt onwaarschijnlijk dat de recente media de enige aanstichters zijn van deze huidige cultuur van nepnieuws en leugenachtigheid. Hoe zijn we in deze situatie terechtgekomen?

Als antwoord op deze vraag wordt er vaak gewezen naar de recente filosofische stromingen van het postmodernisme en het relativisme. Dit zijn filosofische tradities die grofweg stellen dat 'de absolute waarheid' niet bestaat, en/of bijvoorbeeld dat 'waarheid' een kwestie van

perspectief of cultuur is. Deze tradities worden vaak als filosofisch problematisch gezien. Immers, als een filosoof stelt dat er geen absolute waarheden bestaan, betekent dat automatisch ook dat die *positie zelf* onmogelijk (absoluut) waar kan zijn. Zo'n stroming ondermijnt dus zichzelf. Daarnaast wordt deze positie veelal gezien als maatschappelijk onhoudbaar, want in het dagelijks leven moeten we toch een onderscheid kunnen maken tussen dat wat waar en onwaar, of goed en slecht is? We moeten de ander toch kunnen veroordelen wanneer deze een onjuiste uitspraak doet, of moreel slecht handelt?

Naast het postmodernisme is er nog een filosofische traditie die het concept 'waarheid' problematiseert. Dit is de analytische taal filosofie. Zo betoogde de filosoof Alfred Tarski dat waarheid te begrijpen is als een directe relatie tussen taal en werkelijkheid: de uitspraak 'gras is groen' is waar als gras daadwerkelijk groen is. Maar als we alleen een overeenstemming van taal en werkelijkheid nodig hebben, voegt het concept 'waarheid' nog wel iets toe? Wordt het dan niet een 'lege' term, die wij misschien gebruiken in het dagelijks leven waarmee de notie een bepaald retorisch nut heeft, maar die in de realiteit niet bestaat? 'De waarheid' verliest met deze gedachtegang vrij letterlijk haar waarde.

Ondanks deze filosofische aanvallen op 'de waarheid', betwijfelt Gescinska of er een sterk verband bestaat tussen het huidige tijdperk van *post-truth* en deze filosofische tradities. Strikt genomen stelt het postmodernisme of het relativisme bijvoorbeeld dat *iedereen* in principe de waarheid in pacht kan hebben, omdat de waarheid een kwestie van persoonlijk perspectief is. Maar dit zien we niet terug in het politieke debat: daar zien we juist vaak het tegenovergestelde! Politici die vaak een beroep doen op *post-truth* en nepnieuws, zoals de Amerikaanse president Donald Trump, geloven namelijk helemaal niet in het gelijk van iedereen; ze geloven vaak juist in één waarheid, namelijk de waarheid van hun eigen gelijk.

Nu is het zo dat het postmodernisme of de taal filosofie zeker wel een rol kan hebben gespeeld in dit politieke discours, maar er zijn veel meer verklarende factoren te noemen. Denk bijvoorbeeld aan het verdwijnende gezag van expertise: wetenschappers en experts worden vaak niet meer geloofd, of in elk geval niet meer dan ons 'gezonde verstand' en/of de mening van een willekeurige bekendheid op het internet. Dit terwijl het juist de wetenschap is die ons moet voorzien van waarheid en juiste kennis over de wereld. Gescinska refereert hier aan het boek 'The Death of Expertise' van Tom Nichols, die in dit boek uitvoerig betoogt dat de verdwijnende autoriteit van expertise een groot probleem is in de Amerikaanse samenleving.

Ook een doorgeslagen liberale democratie brengt de waarheid mogelijk in gevaar. In een democratie tolereren we immers zo veel mogelijk, maar daarmee kunnen we ook intolerante en onacceptabele denkbeelden goedkeuren. Dan volgt het gevaar dat we denkbeelden die belangrijke normen en waarden ondermijnen als acceptabel beschouwen. Gescinska's stelling lijkt hier gebaseerd te zijn op de zogeheten tolerantieparadox van de filosoof Karl Popper. Hij stelde dat een volledig tolerante samenleving onvermijdelijk leidt tot intolerantie. Immers, wanneer een samenleving alles tolereert, moet ze ook posities en meningen tolereren die zelf *niet* tolerant zijn ten opzichte van

bepaalde mensen of bevolkingsgroepen (denk aan racistische meningen). Om tolerantie te bewaren moet een tolerante samenleving dus, paradoxaal genoeg, intolerant zijn ten opzichte van intolerante meningen.

Ten derde noemt Gescinska nog een heel belangrijke factor in ons tijdperk van *post-truth*: de leugen loont als een bijzonder effectieve politieke strategie.

Hoofdstuk 2: anatomie van de leugen

Bedoeling en bewering

De effectiviteit van het liegen is voor Gescinska reden om de leugen te analyseren. Hoewel we een duidelijk alledaags begrip hebben van termen als 'liegen' en 'leugen', blijkt een filosofische analyse ervan toch lastiger – dit is vaak het geval met filosofische analyses van alledaagse begrippen. Ze neemt de volgende, ogenschijnlijk merkwaardige, vraag als vertrekpunt: kan iemand liegen en toch de waarheid spreken?

Om dit te bestuderen, volgt eerst een nadere analyse van het begrip 'waarheid'. Veel filosofen hebben zich het hoofd gebroken over dit basisbegrip. Immers, filosofie betekent letterlijk 'liefde voor de wijsheid', en er is geen wijsheid zonder waarheid. Een typisch voorbeeld van een filosofisch probleem met betrekking tot waarheid, is de leugenaars-paradox. Laten we de volgende twee zinnen nemen:

(1): De volgende uitspraak is waar

(2): De vorige uitspraak is onwaar

Dit levert een probleem op. Als we uitspraak (1) ter harte nemen, moet uitspraak (2) waar zijn. Maar als uitspraak (2) waar is, is 'de vorige uitspraak is onwaar' dus waar. Maar als dat waar is, betekent dat dat (1) onwaar is. Dus: als (1) waar is, is hij uiteindelijk onwaar. Andersom geldt precies het omgekeerde: als uitspraak (1) onwaar is, is uitspraak (2) niet waar, maar onwaar. Dat betekent dat 'de vorige uitspraak is onwaar', onwaar is: uitspraak (1) is dan dus waar. Dus als (1) onwaar is, is hij eigenlijk *waar*! Een paradox.

Er zijn heel veel varianten van de leugenaars-paradox. In wellicht de simpelste variant ontstaat de paradox door één zin: 'Deze zin is onwaar'. Als de zin waar is, betekent dat de inhoud klopt. Maar dat betekent dat de zin onwaar is. Als de zin waar is, is hij dus eigenlijk onwaar. Andersom geldt hier weer het omgekeerde: als 'deze zin is onwaar' waar is, is de zin eigenlijk onwaar.

Binnen de filosofie zijn er drie prominente verschillende theorieën die het begrip 'waarheid' proberen uit te leggen. De correspondentietheorie behelst het intuïtieve idee dat een bewering over de wereld waar is, wanneer deze bewering overeenkomt (correspondeert) met de wereld. De coherentietheorie stelt dat de bewering die het beste samenhangt met andere ware beweringen juist is. Wetenschappers prefereren bijvoorbeeld die wetenschappelijke theorie die het beste past binnen de al bestaande wetenschappelijke theorieën. De derde theorie komt uit het pragmatisme: de bewering die als het meest zinvol of nuttig wordt beschouwd, bijvoorbeeld om een bepaald probleem op te lossen, wordt dan beschouwd als 'waar'.

Gescinska laat deze discussie voor wat het is, en komt zelf met een voorlopige definitie van waarheid: waarheid is “de mate waarin een stelling strookt met datgene wat gesteld wordt” (p. 12). Iets is dan onwaar als hetgeen beweerd wordt niet overeenkomt met dat waarover de bewering gaat. Dus: ‘gras is groen’ is waar wanneer gras groen is. Maar tegelijkertijd is de bewering ‘gras is blauw’ dan onwaar, omdat deze bewering niet overeenkomt met de werkelijkheid.

Is een leugen dan simpelweg gelijk te stellen aan een onwaarheid? Gescinska betwijfelt dat. Het lijkt erop dat iemand de bedoeling kan hebben om te liegen, maar per ongeluk tóch een ware bewering kan doen. Denk bijvoorbeeld aan het bekende verhaal *Le Mur* van de Franse filosoof Jan-Paul Sartre. In dit verhaal wil de hoofdpersoon de autoriteiten op een dwaalspoor zetten door hen voor te liegen over de locatie van zijn onderduikende vriend. Op basis van puur toeval wijst hij per ongeluk echter tóch de juiste verblijfplaats van zijn vriend aan. Leugenachtige intenties kunnen dus samengaan met het doen van juiste beweringen. Andersom kan iemand per ongeluk een onjuiste bewering doen met de intentie om een juiste bewering te doen: denk aan een wetenschapper uit de klassieke oudheid. Zo’n wetenschapper had het hoogstwaarschijnlijk vaak fout, maar het lijkt gek om te stellen dat hij of zij daarom in die gevallen aan het liegen was.

Deze overwegingen doen vermoeden dat een leugen niet simpelweg neerkomt op het doen van een onware uitspraak. Een leugen wordt gekenmerkt door iets anders: namelijk dat ze verteld wordt met de *overtuiging* dat de gedane uitspraak onwaar en daarmee misleidend is. Onwaarachtigheid, en niet onwaarheid, is het kenmerk van een leugen. Op basis hiervan somt Gescinska de eerste twee kenmerken van de leugen op:

- (1) een leugen gaat altijd gepaard met een intentie;
- (2) dit betreft een intentie om de ander te misleiden.

Wat zijn de verdere kenmerken van een leugen? Er zijn filosofen die stellen dat liegen altijd gepaard gaat met het doen van een bewering (een *statement* in het Engels: vandaar de term *statement condition*, wat letterlijk ‘beweringsvoorwaarde’ betekent). Het lijkt echter ook mogelijk om te liegen zonder iets te zeggen: soms kan een knipoog of handbeweging net zo goed doelbewust iemand misleiden met misinformatie. Gescinska betoogt dat we een *statement* misschien dan wel zo breed kunnen interpreteren dat dit ook niet-talige beweringen omvat. Dit leidt haar tot het derde kenmerk van een leugen:

- (3) een leugen is altijd een bewering; deze bewering hoeft niet uitgedrukt te worden in taal.

Misleiding en moraliteit

Stel nu dat iemand een onware bewering doet omdat ze zelf niet beter weet, doordat zijzelf bijvoorbeeld is omringd door leugenaars of anderszins haar eigen capaciteiten verkeerd inschat. Is deze onware bewering dan nog een leugen? Gescinska beargumenteert van niet: om te liegen, moet je zelf oprecht geloven in de onwaarheid van de gedane bewering. Op dezelfde manier is zelfbedrog niet altijd liegen: als iemand zichzelf oprecht onder- of overschat en op basis daarvan

een onware bewering doet, is dat geen leugen. Aldus de volgende component van de leugen:

(4) de leugen gaat altijd gepaard met de overtuiging dat de verstrekte informatie onwaar is.

Hierbij moet worden vermeld dat dit niet betekent dat jezelf niet kunt voorliegen. Je kunt bijvoorbeeld handelen tegen beter weten in, of de ander van iets beschuldigen waarvan je weet dat de schuld bij jezelf ligt. Dan is er wel degelijk sprake van liegen.

Tot slot staat Gescinska stil bij de precieze intentie van de leugen. Liegen kan uit zowel goede als kwade intenties voorkomen, en is dus niet altijd moreel onverantwoord. Het is bijvoorbeeld moreel ontoelaatbaar om je partner voor te liegen over een affaire, maar wanneer iemand in de oorlog onderduikers houdt lijkt het moreel toelaatbaar (of zelfs verplicht) om daarover te liegen tegen de bezetter. Of liegen moreel toelaatbaar is, hangt dus af van de situatie en context:

(5) de leugen kan moreel toelaatbaar, ontoelaatbaar of moreel neutraal (amoreel) zijn.

Samengevat is een leugen dus een (niet noodzakelijkerwijs talige) bewering die moreel verantwoord, moreel onverantwoord of amoreel is, die wordt gesteld met de intentie om de ander of zichzelf te misleiden, en die gepaard gaat met het besef dat het beweerd onwaar is. Gescinska voegt hieraan toe dat het uiteindelijke effect van de leugen weinig meer uitmaakt: een leugen blijft een leugen, onafhankelijk van of ze geloofd wordt of niet.

Deze uitgebreide definitie benadrukt dus nogmaals dat een leugen niet hetzelfde is als simpelweg de onwaarheid van een bewering. Het draait om waarachtigheid: de *intentie* waarmee de bewering gedaan wordt. Dit heeft een belangrijke consequentie voor het verloop van de discussie, want waar waarheid een neutrale term is, is waarachtigheid moreel geladen: waarachtigheid is een deugd!

Hoofdstuk 3: Dimensies van waarachtigheid

Oprechtheid en authenticiteit

Met de focus op waarachtigheid krijgt Gescinska's discussie een morele dimensie. Hoe moet je waarachtig leven? Weinig filosofen hebben een uitvoerige analyse van het begrip 'waarachtigheid' gegeven. De filosoof Bernard Williams is één van die weinigen. Hij bespreekt dit begrip in zijn filosofische beschrijving van de moderne tijden. Hij stelt daarbij dat de moderniteit kan worden gekenmerkt in twee tegengestelde overtuigingen: enerzijds vinden we waarachtigheid een belangrijke deugd; anderzijds leven we in tijden waarin het nooit zeker is wat waar is, en waarin waarheid altijd instabiel en twijfelachtig is. Dit lijkt met elkaar te wringen, want het zo belangrijke waarachtigheid lijkt te veronderstellen dat we weten wat de waarheid is.

Gescinska geeft zelf een analyse van waarachtigheid. Ze onderscheidt twee onderdelen: uiterlijke en innerlijke waarachtigheid. Uiterlijke waarachtigheid is een waarachtigheid naar de ander: het tonen van je oprechte zelf aan de ander. Innerlijke waarachtigheid betekent het authentiek blijven aan jezelf.

Filosofen als Harry Frankfurt hebben hun vraagtekens gezet bij het bestaan van zo'n innerlijke waarachtigheid. Immers, om authentiek te zijn, moet er een 'ware zelf' bestaan. Maar Frankfurt gelooft niet dat mensen een ware 'essentie' hebben waar ze trouw aan kunnen zijn: dat zou veronderstellen dat er een bepaalde ultieme vorm is van onszelf die we in ons leven moeten zien te realiseren. Dat zou dan weer een bepaalde doelmatigheid (in de filosofie spreekt men van 'teleologie', van het Oudgriekse woord voor 'doel': *telos*) in het leven veronderstellen, maar we hebben voldoende reden om dit in twijfel te trekken. Immers, hoe bepaal je wat je ware zelf dan is? Wie moet dit beoordelen? Wat als je dit niet zeker weet? Bernard Williams bekritiseert de notie van authenticiteit om vergelijkbare redenen.

Gescinska, daarentegen, erkent dat dit moeilijke vragen zijn, maar volgens haar zijn dit geen problemen die onmogelijk op te lossen zijn. Volgens haar zijn er voldoende filosofen die een goede poging doen dit op te lossen, en daarmee een mogelijk begrip van innerlijke waarheid geven. Martha Nussbaum geeft bijvoorbeeld een overtuigende invulling van het begrip 'zelfrealisatie': dit is volgens haar te definiëren aan de hand van de mate waarin iemand van zichzelf vindt dat hij of zij een zinvol en voldoende leven leidt. Op vergelijkbare wijze stelt de filosoof Charles Taylor dat 'authenticiteit' neerkomt op ons alledaagse onderscheid tussen dingen die we waardevol vinden en dingen die we minder waardevol vinden. Zo betoogt Gescinska dat er een overtuigende manier is om een alledaags begrip van 'onszelf' te vormen, zonder dat we een beroep moeten doen op een 'ultieme zelf' of een strikte doelmatigheid in ons leven.

De waarde van waarachtigheid

Ondanks dat waarachtigheid geenszins een uitvoerig geanalyseerd begrip is, is het wel een belangrijk begrip in veel filosofische tradities. Zo benadrukte Aristoteles al het belang van oprecht zijn tegenover jezelf en anderen, en hechten veel christelijke filosofen veel waarde aan een oprecht geloof in de christelijke leer.

Ook de Duitse filosoof Jürgen Habermas vindt oprechtheid essentieel. Hij stelt dat communicatie en interactie tussen mensen onmogelijk is wanneer mensen niet oprecht zijn. Specifieker gesteld vindt hij dat succesvolle communicatie pas mogelijk is indien er voldaan is aan drie voorwaarden: (1) wanneer mensen uitspraken doen in oprechtheid, (2) wanneer de uitspraak begrijpelijk is voor de ander, en (3) wanneer de uitspraak feitelijk juist is.

Hoe belangrijk oprechtheid is voor menselijke communicatie, zo desastreus is leugenachtigheid voor een samenleving. Zo stelt Harry Frankfurt dat een gebrek aan oprechtheid ervoor zorgt dat de mens er alleen voor staat. Leugens zorgen namelijk voor een verkeerd begrip van de werkelijkheid, voor een foutief begrip van de ander, en voor een gebrek aan vertrouwen in onszelf en in de ander. In onszelf, want we hebben tegen onszelf laten liegen, en zodoende dus een fout gemaakt. In de ander, want onze medemens is kennelijk niet te vertrouwen. Dit allemaal schaadt onze samenleving: zonder vertrouwen in de ander wordt het onmogelijk om fatsoenlijk samen te leven. Hier is een parallel met de filosoof Thomas Hobbes, die stelde dat een mens zonder staatsvorm is als een wolf: alleen bereid om zichzelf te redden, ook al

gaat dat ten koste van de ander. Op vergelijkbare wijze is de mens in een wereld zonder oprechtheid aan zichzelf overgelaten.

De filosoof Emmanuel Levinas gaat nog een stap verder. Hij vindt dat onze interactie met de medemens oprechtheid *veronderstelt*. Dat wil zeggen, als we er in eerste instantie al niet van uit zouden gaan dat de ander oprecht is, zou al onze communicatie onmogelijk zijn en zodoende überhaupt nooit bestaan hebben. Met het doen van deze aanname is spreken dus een daad met morele waarde: in onze alledaagse communicatie nemen we aan dat wijzelf en de ander handelen naar de deugd van waarachtigheid. Waarachtigheid gaat daarmee vooraf aan waarheid: om de waarheid te ontdekken in dialoog met de ander, moet ik eerst aannemen dat die ander waarachtig is.

Filosofen benadrukken dus het belang van oprechtheid, maar ook authenticiteit, de andere component van waarachtigheid, is een belangrijke notie. Dit zien we bijvoorbeeld in de populaire cultuur: authenticiteit lijkt tegenwoordig een modewoord te zijn. De keerzijde hiervan is dat deze gepopulariseerde notie van authenticiteit de diepere betekenis ervan kan doen vervlakken.

We zien het belang van authenticiteit ook terug in de kunsten. Een kunstenaar is pas een groot kunstenaar als deze kunst maakt in oprechtheid: niet om het te verkopen aan een groot publiek, maar om het kunst maken zelf. Ook in de ethiek speelt authenticiteit een belangrijke rol. Filosoof Martin Heidegger stelde bijvoorbeeld dat onze authentieke zelf in grote mate tot stand komt door externe omstandigheden in ons leven. We zijn zodoende in bepaalde mate in het leven 'geworpen', een belangrijke stelling binnen de existentialistische filosofie, en hebben zodoende niet de volledige invloed op wie we zijn. Wel moeten we kritisch reflecteren op onze eigen zelf en leven naar ons eigen zelfbegrip. Ook Socrates vond dat een zinvol leven pas mogelijk is na een kritische reflectie over dit leven. In heel veel stromingen komt het dus terug: een goede kennis over onszelf, en het correct handelen naar dit zelfbegrip, is noodzakelijk voor een realisatie van wie we echt zijn.

Hier is iets interessants aan de hand. In haar eerdere analyse had Gescinska beargumenteerd dat de leugen niet gelijk neerkomt op een gebrek aan waarheid; het probleem lag bij een gebrek aan waarachtigheid. Nu zien we echter dat zowel innerlijke als uiterlijke waarachtigheid alsnog in verband staan met waarheid. Oprechtheid heeft direct te maken met het spreken van de waarheid, en authenticiteit veronderstelt zelfontplooiing, waarvoor zelfkennis benodigd is; een vorm van waarheid over onszelf. Het blijkt dus dat waarheid uiteindelijk een voorwaarde is voor waarachtigheid. Een waarachtig leven vergt een wil tot waarheid.

Hoofdstuk 4: Vrijheid en verknechting

Verschillende visies, hetzelfde gevaar

Waarachtigheid heeft dus duidelijk een belangrijke sociale en morele waarde. In dit laatste hoofdstuk zal Gescinska beargumenteren dat 'waarachtigheid' nog een waarde heeft: het is namelijk noodzakelijk voor onze vrijheid. In haar woorden: "een leven waar de leugen triomfeert, is een leven waarin de vrijheid crepeert" (p. 25).

Nu is het al ter sprake gekomen dat liegen (ofwel een gebrek aan waarachtigheid) niet altijd moreel onverantwoord is. Filosoof Immanuel Kant dacht dat wél: hij beargumenteerde dat mensen een onvoorwaardelijke plicht (de letterlijke betekenis van 'categorisch imperatief') hebben om nooit te liegen. Maar dat lijkt te streng, want het lijkt bijvoorbeeld plausibel dat het moreel verantwoord kan zijn om te liegen tegenover een kwaadaardig regime. Dat leidt zodoende tot een moreel dilemma: het is soms noodzakelijk om te liegen naar anderen om oprecht te blijven tegenover jezelf. Om terug te komen op het verbergen van onderduikers voor een kwaadaardig regime: je móet liegen tegen de regering om te blijven doen wat voelt als jouw plicht. De waarachtigheid naar een ander toe is dan dus in strijd met de waarachtigheid naar jezelf toe, en liegen naar de ander om authentiek te blijven lijkt dan de betere keuze in moreel opzicht.

Dat de leugen alsnog een moreel kwalijk imago heeft, heeft volgens Gescinska alles te maken met de gevolgen van de leugen voor de menselijke vrijheid. Maar er zijn verschillende interpretaties van vrijheid mogelijk. Bedenk maar: een communist zoekt vrijheid van een kapitalistisch regime, maar voor een kapitalist behelst de communistische leer juist het *tegenovergestelde* van vrijheid.

Binnen de filosofie maakt men een onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid. Negatieve vrijheid wordt gedefinieerd als een afwezigheid van beperkingen en belemmeringen: soms spreekt men van 'vrijheid-van'. Positieve vrijheid, daarentegen, is een 'vrijheid-om': het wordt gekenmerkt door de *aanwezigheid* van factoren die je helpen om zelf sturing te geven aan je leven. Negatieve vrijheid gaat dus om wat je *mag* doen; positieve vrijheid om wat je *kunt* doen. Een voorbeeld maakt dit onderscheid duidelijk. Een verlamd persoon in een rolstoel is in een negatieve zin vrij om te gaan lopen: niemand verbiedt haar dat. Maar is iemand die niet kan lopen vrij om te lopen? Eigenlijk niet: ze heeft geen capaciteiten om te lopen. Ze heeft dus geen positieve vrijheid om te lopen.

Een derde filosofisch begrip van vrijheid is republikeinse vrijheid. Dit kan worden begrepen als een vrijheid van dominantie en manipulatie door een ander. De bevolking in een dictatuur is dan dus onvrij, maar de bevolking in een republiek bepaalt (meestal indirect) haar eigen wetten en regels en is daarmee vrij.

Er is veel filosofische discussie over de voor- en nadelen van deze drie vrijheidsbegrippen en over welke de juiste is. Deze discussie is hier niet aan de orde: Gescinska wil slechts beargumenteren dat alle drie deze vrijheidsbegrippen in gevaar komen wanneer er geen sprake is van waarachtigheid. Door te laten zien dat dit geldt voor al deze vrijheidsbegrippen, kan ze dus beargumenteren dat vrijheid in het *algemeen* op gespannen voet staat met onwaarachtigheid.

Ten eerste: republikeinse vrijheid. Dit wordt gedefinieerd als een vrijheid van dominantie en manipulatie door een ander. Dat is direct in strijd met een leugen: zoals we hebben gezien in het tweede hoofdstuk is er daarbij immers per definitie sprake van manipulatie en misleiding. Liegen, en dus onwaarachtigheid, doet dus gelijk een inbreuk op deze vorm van vrijheid.

Als tweede bespreekt ze positieve vrijheid. Dat gaat om de aanwezigheid van vaardigheden en mogelijkheden voor zelfrealisatie. Denk dan aan het kunnen lezen, het beschikken over voldoende financiële middelen of talenten en kennis, et cetera. Maar we hebben gezien dat waarachtigheid ook essentieel is voor zelfrealisatie: zonder authenticiteit naar anderen en oprechtheid naar onszelf vervreemden we van onszelf. Dat staat haaks op positieve vrijheid. Gescinska noemt de woorden van Johannes Paulus II: om volledig vrij te zijn moet je jezelf als persoon volledig realiseren, maar dat veronderstelt dat je weet wie je bent en wat je wilt.

De crisis van de polis

Tot slot komt negatieve vrijheid aan de orde. Een historische analyse laat zien dat regimes die zijn gebaseerd op leugens ook veelal onderdrukkend zijn. Dan valt te denken aan bijvoorbeeld communistische regimes door de geschiedenis heen, maar ook vandaag de dag is dit een patroon. Er zijn namelijk nogal wat politici in Europa die een beroep hebben gedaan op leugens om bepaalde beperkende en onderdrukkende maatregelen te introduceren. Denk dan aan het criminaliseren van homoseksualiteit of het terugdringen van vrouwenrechten. Dit gaat duidelijk ten koste van (negatieve) vrijheid.

Gescinska betoogt dat dit soort vrijheidsberovingen vooral een patroon vormen aan de rechtse zijde van het politieke spectrum. Er zijn bijvoorbeeld rechts-populistische politici die demografische gegevens foutief hebben gerepresenteerd om migratiebeperkende maatregelen te bepleiten, en het is kenmerkend voor deze politici om het nationale volksverleden te romantiseren om daarmee een onjuist gevoel van vaderlandse nostalgie te creëren. Dit is bedoeld om andere mensen, de 'buitenstaanders', buiten te sluiten. Maar dit geldt niet alleen voor concrete politieke maatregelen; ook manieren van politiek *bedrijven* kunnen vrijheden in gevaar brengen. Wanneer mensen hun vertrouwen in de politiek verliezen, raakt de democratie immers in gevaar. Politici die zich niet waarachtig opstellen verliezen het vertrouwen van de kiezer, die dan verleid wordt tot het kiezen voor de politieke extremen. En zoals gesteld zijn het precies die politieke extremen die de (negatieve) vrijheden van de burgers in gevaar brengen.

Dit benadrukt dus dat waarachtigheid een voorwaarde is voor sociale relaties en uiteindelijk de democratie. Maar met het oog op de hoeveelheid desinformatie in het publieke en politieke debat, spreekt Gescinska van de "crisis van de polis" (p. 30): ons hedendaagse leugenachtige publieke en politieke debat zorgt voor politieke polarisering, wat onze democratie in gevaar brengt. Dit gevaar werd al aangekaart door de filosoof Hannah Arendt. Een filosoof als Levinas benadrukt dit gevaar, met het stellen dat een gebrek aan waarachtigheid de dialoog tussen mensen in gevaar brengt. Want wat is er nog over van democratie zonder een dialoog?

Gescinska concludeert: de leugen zit diep verweven in ons politieke en publieke debat en belemmert daarmee onze vrijheid. Dit is echter een probleem zonder oplossing: alle mensen zijn uiteindelijk kinderen van Apaté, en daarmee zal een wereld met mensen altijd een wereld zijn waarin liegen en bedrog bestaat. Maar Gescinska wil daarmee niet

zeggen dat we die situatie en al haar problematische gevolgen eenvoudigweg moeten accepteren. We zouden ons dus moeten opstellen als *opstandige* kinderen van Apate: we moeten blijven strijden tegen de leugens en onwaarheden. Hoewel ze onontkoombaar zijn, vormen ze niettemin een verstoring van ons politieke debat en ons sociale leven.

Nawoord: Een elegie voor de filosofie

Gescinska heeft betoogd dat het probleem van 'post-truth' niet zozeer voortkomt uit een gebrek aan waarheid, maar in plaats daarvan uit een gebrek aan waarachtigheid. Dit heeft gevolgen voor de filosofische studie van deze problematiek. 'Waarheid' is namelijk een begrip dat wordt bestudeerd binnen de epistemologie, ofwel de filosofische studie van kennis, maar 'waarachtigheid' betreft een moreel begrip dat zodoende wordt bestudeerd door wijsgerige ethiek. Het gaat nu dus niet zozeer om een epistemologische studie naar tegengaan van desinformatie, maar meer een moreel vraagstuk over het aanpakken en bestrijden van de beweegredenen van onwaarachtigheid. Om de onwaarachtigheid te bestrijden, moeten we de waarachtigheid herwaarderen.

Gescinska heeft besproken dat een gebrek aan waarachtigheid een probleem is binnen ons publieke en politieke debat. Een gebrek aan vertrouwen in gevestigde politici zorgt bijvoorbeeld voor de opkomst van populistische politieke alternatieven. Maar dit gebrek aan vertrouwen is breder, want het schaaft bijvoorbeeld ook ons vertrouwen in onze medemens of de media. Het is daarom funest voor onze samenleving. Gescinska betoogt dat we een oplossing voor het probleem moeten zoeken in het politieke domein. Meer oprechtheid en authenticiteit in de politiek is een recept voor meer vertrouwen in het bestuur van onze samenleving en leefomgeving.

Een eerste stap in het oplossen voor het brede probleem van een gebrek aan vertrouwen, is volgens Gescinska daarmee een collectieve herwaardering van de politiek. Dit is noodzakelijk, want steeds vaker horen we de meest cynische opvattingen over de politiek: politici zijn zakkenvullers, politici hebben niet het beste voor met de mens en het land, et cetera. Maar volgens Gescinska's redenering draagt dit juist bij aan het probleem: door dit gebrek aan vertrouwen in de – veelal betrouwbare – gevestigde politici, wijken kiezers uit naar populistische politici die *daadwerkelijk* niet te vertrouwen zijn. Een wantrouwen in de gevestigde politiek is daarmee een *self-fulfilling prophecy*, letterlijk een 'zelfvervullende voorspelling'. Dat wil zeggen: dit wantrouwen in de gevestigde politiek is in feite ongegrond, maar dit wantrouwen *zelf* zorgt er uiteindelijk voor dat er politici aan de macht komen die daadwerkelijk niet te vertrouwen zijn. Hier moeten we dus iets aan doen. We moeten ervan uit blijven gaan dat de politiek het algemeen belang dient. We moeten veronderstellen dat politiek een nobele zaak is, die zich niet laat leiden door de leugen.

Ons politieke en maatschappelijke debat moet dus meer in het teken staan van waarachtigheid. Maar het bovenstaande is geen algemeen recept voor het vinden van waarachtigheid, en zo'n recept bestaat ook niet. Wel noemt Gescinska een belangrijk ingrediënt van dit recept: zelftwijfel. Het lijkt erop dat het vele geloof in het eigen gelijk, en

daarmee de onwil om te geloven in dat van de ander, zorgt voor de grote problemen binnen ons publieke en politieke leven. Iets meer zelftwijfel kan ons verlossen van deze problematische neiging.

De filosofie kan hier een rol in spelen. De filosoof Hans Georg Gadamer stelde dat de filosofie draait om het verruimen en het doen versmelten van onze persoonlijke geestelijke horizons. Dit betekent dat we niet altijd moeten leven op basis van onze eigen 'kennishorizon', ofwel onze persoonlijke parate kennis, ervaring en inzichten. We moeten in plaats daarvan deze kennis constant laten confronteren door, en daarmee blijven verruimen met, de kennis van de ander. De ander kan immers altijd gelijk hebben. Dat moeten we niet uit het oog verliezen.

Dat is dus een noodzakelijke aanpak van het huidige probleem: de filosofische twijfel. Maar het gaat hier niet om een sceptische twijfel over de vraag of kennis überhaupt wel mogelijk is. Het is meer een twijfel ten goede van de waarheid; een twijfel aan onze eigen kennis en daarmee het geven van een kans aan de ander en diens kennis en ervaringen. Kennis komt immers tot stand in een dialoog met de ander. Als we deze instelling ter harte nemen in ons dagelijks leven, en onszelf constant kritisch ondervragen met introspectie en zelftwijfel, heeft dat als gevolg een minder gepolariseerd debat. We zitten immers minder vast in ons eigen gelijk. Maar we moeten onszelf dan wel blijven laten zien aan de ander, als de oprechte persoon die we zijn.

DISCUSSIEVRAGEN

De onderstaande vragen zijn bedoeld als handreiking om tot een gesprek te komen. U kunt ze allemaal bespreken of er een keuze uit maken, bijvoorbeeld dat ieder lid van de groep enkele vragen voordraagt voor bespreking. U kunt natuurlijk altijd uw eigen vragen bespreken

Discussievragen bij hoofdstuk 1

1. Bent u de termen 'post-truth', 'fake news' en 'alternative facts' wel eens tegengekomen in de media? Denkt u dat deze trends een groot probleem vormen in onze tijd?
2. Ziet u tegenwoordig meer liegen en bedriegen in het publieke en politieke debat dan vroeger?
3. Wat zouden goede maatregelen zijn om de verspreiding van nepnieuws te voorkomen?
4. Wat is de rol van nieuwe media (zoals sociale media op het internet) en traditionele media (zoals de krant en televisie) in de verspreiding van onwaarheden, denkt u? Dragen ze bij aan het probleem, of kunnen ze het juist oplossen?
5. Stel dat steeds meer filosofen (bijvoorbeeld uit tradities als het postmodernisme of de analytische taal filosofie) zouden concluderen dat 'de waarheid' niet bestaat. Zou dit belangrijke consequenties hebben voor ons dagelijks leven? Bijvoorbeeld: als

er geen waarheid bestaat over wat 'goed' of 'slecht' is, zouden we criminelen dan anders behandelen?

Discussievragen bij hoofdstuk 2

6. Volgens sommige filosofen laat de leugenaarsparadox zien dat we het begrip 'waarheid' nog niet helemaal begrijpen. Immers: als een simpel gebruik van het term 'waarheid' leidt tot tegenstrijdigheid, betekent dit dat er iets niet klopt. Tot nu toe is er nog geen filosofische consensus over hoe de leugenaarsparadox opgelost moet worden, ondanks vele pogingen. Stel dat de paradox onoplosbaar blijkt: het begrip 'waarheid' zal dan altijd dit mankement meedragen. Denkt u dat dat een groot probleem is voor ons alledaagse begrip en gebruik van 'waarheid'?
7. Bent u het eens met Gescinska dat een leugen soms moreel verantwoord of zelfs verplicht kan zijn? Als dat zo is, denkt u dat dat ook geldt voor andere daden, zoals het plegen van geweld? Waarom wel of niet?
8. Heeft u uzelf wel eens voorgelogen? Is dat kwalijk?

Discussievragen bij hoofdstuk 3

9. Denkt u dat er een ware zelf van uzelf bestaat? Is dit een 'zelf' die vooraf vastligt, en die u in uw leven moet realiseren? Of bent u volledig vrij in het bepalen van wie u zelf bent? Of is het iets daartussen in?
10. Wanneer leeft iemand een leven dat niet authentiek is? Is dat verkeerd?
11. Stel dat een crimineel alleen authentiek kan zijn door te leven naar haar ware aard als crimineel. Dat wil zeggen: als ze niet leeft als crimineel, leidt ze geen authentiek leven. Zou zo'n persoon volgens u dan (authentiek) moeten leven als crimineel, of (niet-authentiek) niet als crimineel?
12. Wanneer is iemand onoprecht naar de ander? Is dat altijd verkeerd? Kan dat – net als bijvoorbeeld liegen – in sommige gevallen ook moreel juist zijn?

Discussievragen bij hoofdstuk 4 en het nawoord

13. Vindt u Gescinska's argument dat de leugen onze vrijheid in gevaar brengt overtuigend? Waarom wel of niet?
14. Kunt u zich iets voorstellen bij de noties van positieve, negatieve en republikeinse vrijheid? Vindt u dit overtuigende en bruikbare termen? Kunt u zelf ook nog een andere interpretatie van het begrip 'vrijheid' bedenken?
15. Ervaart u, net als Gescinska, ook dat de leugen veel voorkomt aan de rechtse zijde van het politieke spectrum?

16. Wat zou een manier zijn om te strijden tegen de leugen in ons politieke debat?
17. Als een leugentje om eigen bestwil moreel toelaatbaar is, zou een politicus dan ook niet af en toe mogen liegen? Waarom wel of niet? Als dit soms wel moreel toelaatbaar is, waar zou de grens tussen toelaatbaar en ontoelaatbaar liggen?
18. Heeft u vooral vertrouwen of wantrouwen in de gevestigde politiek? Denkt u dat deze instelling het beste is, en waarom?
19. Onderschrijft u de waarde die Gescinska hecht aan zelftwijfel? Denkt u dat u voldoende twijfelt aan uzelf?

Suggesties voor het voeren van de groepsdiscussies

Kinderen van Apate is een boek met één centrale stelling, die – exclusief nawoord – is opgedeeld in vier hoofdstukken die allen een duidelijke afzonderlijke focus hebben. Dat wil zeggen, in ieder hoofdstuk wordt een aparte component van de overkoepelende hoofdstelling bestudeerd. Ook bouwt iedere passage steeds voort op het voorgaande: dat wat eerder besproken is, wordt als bekend verondersteld en uiteindelijk aan nieuwe ideeën gerelateerd om het argument van het essay over te brengen.

Het is daarom aan te bevelen om de hoofdstukken volgordelijk te lezen. Gegeven de specifieke focus van ieder afzonderlijk hoofdstuk, is het bovendien aan te raden om per sessie stil te staan bij maximaal één hoofdstuk. Hoewel het boek toegankelijk geschreven is en voortdurend wordt gerelateerd aan het leven van alledag, komt er soms complexe materie voorbij die doet aanzetten tot diepere reflectie en discussie. Voor het begrip van de materie is het goed om daar zo uitgebreid mogelijk bij stil te staan. De discussievragen die zijn opgenomen in deze leeswijzer zijn zodoende ingedeeld per hoofdstuk, om bij te dragen aan het begrip van, en de kritische reflectie over, iedere afzonderlijke component van het essay.

Omdat ieder hoofdstuk voortbouwt op wat er in de eerder is besproken, is het bevorderlijk voor het begrip en de discussie van ieder hoofdstuk om de inhoud van het voorgaande paraat te hebben. Ook is het nuttig om steeds de algemene lijn van het betoog in het achterhoofd te houden: hoe droegen de gelezen hoofdstukken bij aan het gemaakte punt tot nu toe, en waar staan we nu precies?

Daarom kan het helpen om bij de bespreking van ieder hoofdstuk voorafgaand kort samen te vatten wat er precies ter sprake kwam in eerdere hoofdstukken. Dit zou(den) één of meerdere deelnemers van de discussie op zich kunnen nemen. Tijdens de discussie is het eveneens aan te raden om (vooraf) één of meerdere personen aan te wijzen die de rode draad van het gehele betoog in de gaten houden en kort presenteren aan de anderen. (Allebei de taken zouden natuurlijk ook kunnen worden vervuld door dezelfde perso(o)n(en).) Zo kan worden verzekerd dat iedereen op één lijn zit en de functie van het betreffende hoofdstuk binnen het gehele betoog begrijpt. Deze samenvattingen kunnen het beste worden opgebouwd aan de hand

van de kernbegrippen die Gescinska centraal stelt in ieder (deel)hoofdstuk.

De discussievragen zijn vooral bedoeld om de besproken concepten, argumenten en ideeën te relateren aan persoonlijke ervaringen, intuïties en inzichten. De discussie zal daarmee dus bestaan uit een kritische reflectie op de inhoud van het boek: is de argumentatie geloofwaardig? Kloppen de stellingen? Zijn ze gebaseerd op de juiste intuïties? Tegelijkertijd worden discussianten ook uitgedaagd om kritisch te reflecteren over hun eigen ideeën over de materie, door bijvoorbeeld zelf te speculeren en redeneren over nieuwe argumenten en oplossingen voor de besproken problemen, maar ook door de besproken ideeën te relateren aan hun persoonlijke leven.

Afhankelijk van welke vragen als het meest interessant en relevant worden bevonden, welke tekstdelen als het makkelijkst en het moeilijkst worden ervaren, en hoelang de discussies bij de afzonderlijke vragen duren, kunnen er een aantal vragen per hoofdstuk worden geselecteerd. Het blijft wel belangrijk om per hoofdstuk in elk geval een paar vragen te bespreken.

FACULTEIT WIJSBEGEERTE RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Deze leeswijzer is geschreven door één van de studenten van de Faculteit Wijsbegeerte in Groningen in samenwerking met het Kenniscentrum Filosofie. Het Kenniscentrum Filosofie slaat een brug tussen filosofisch onderzoek en de maatschappij. Dit houdt onder andere in dat we filosofische vragen van organisaties beantwoorden. Hoe kun je als bedrijf bijvoorbeeld democratischer worden? En waarop baseer je beleid voor een duurzame samenleving? Allemaal voorbeelden van filosofische vragen waar onze onderzoekers u mee kunnen helpen. Heeft u ook een vraag, of bent u nieuwsgierig naar wat we nog meer doen? Bezoek onze website: www.rug.nl/kcf

